द्वितीयः स्तबकः

2.1 प्रथमः पाठः

[द्वितीया विभक्तिः]

अजन्तशब्दानां द्वितीयाप्रयोगाः

अधोलिखितानि वाक्यानि पठत—

[अधोलिखित वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

पुं.

भक्तः **ऋषिं** प्रणमति।

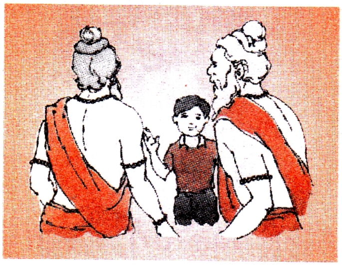

बालः **ऋषी** पृच्छति।

महाराजः **ऋषीन्** नमति।

छात्रः **कपिं** पश्यति।

नटः **कपी** नर्तयति।

कृषकः **कपीन्** अपसारयति।

माता **शिशुं** लालयति।

पिता **शिशू** आटयति।

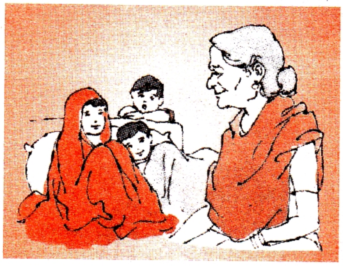

पितामही **शिशून्** बोधयति।

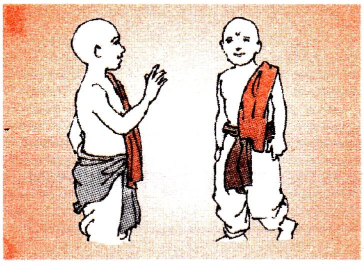

सहाध्यायी **वटुम्** आह्वयति ।

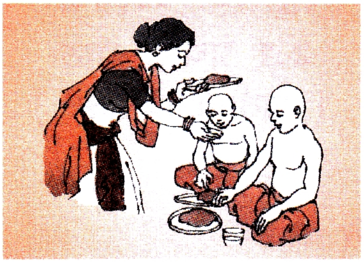

गृहिणी **वटू** भोजयति ।

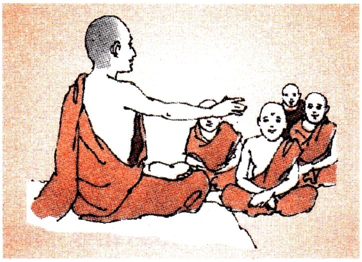

आचार्यः **वटून्** पाठयति ।

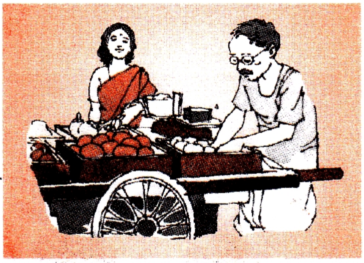

माता **विक्रेतारं** शाकमूल्यं पृच्छति ।

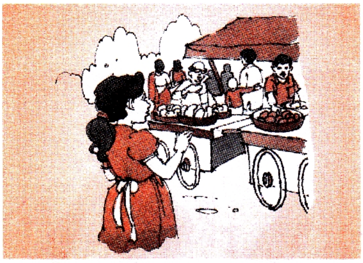

शालिनी **विक्रेतारौ** आह्वयति ।

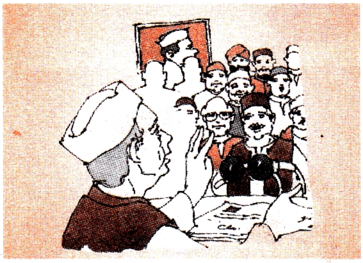

वित्तमन्त्री **विक्रेतॄन्** उद्बोधयति ।

दर्शकाः **अभिनेतारं** पश्यन्ति ।

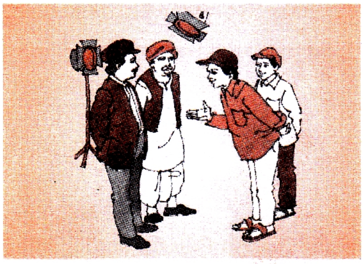

प्रशंसकः **अभिनेतारौ** अभिवादयति ।

अध्यक्षः **अभिनेतॄन्** सम्मानयति ।

स्त्री.

मूर्तिकारः **मूर्तिं** निर्माति ।

नागरिकः **मूर्ती** नयति ।

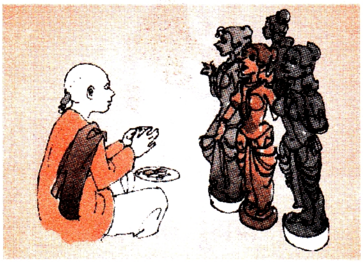

अर्चकः **मूर्तीः** पूजयति ।

छात्रः **लेखनीं** स्थापयति ।

शिक्षकः **लेखन्यौ** ददाति ।

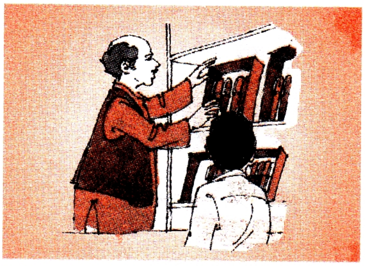
आपणिकः **लेखनीः** दर्शयति ।

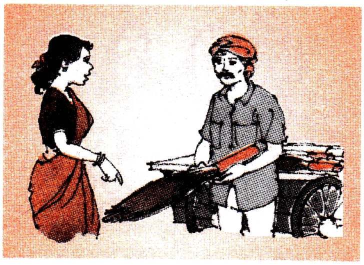
गृहिणी **सम्मार्जनीं** क्रीणाति ।

कर्मकरः **सम्मार्जन्यौ** नयति ।

विक्रेता **सम्मार्जनीः** बध्नाति ।

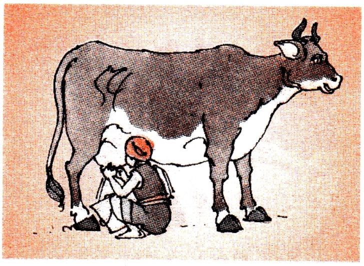
गोपालः **धेनुं** दोग्धि ।

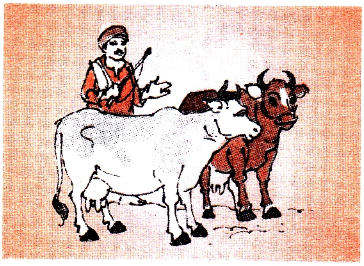
कृषकः **धेनू** नयति ।

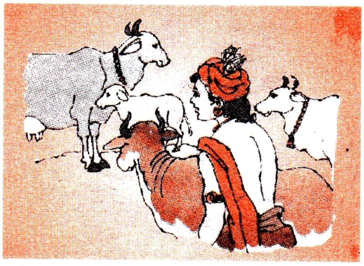
कृष्णः **धेनूः** चारयति ।

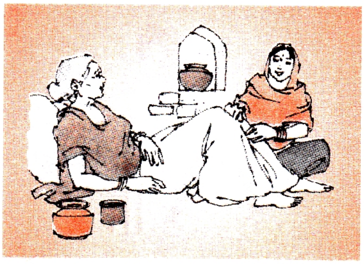
स्नुषा **श्वश्रूं** सेवते ।

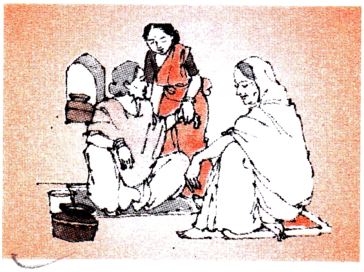
वधूः **श्वश्र्वौ** उपवेशयति ।

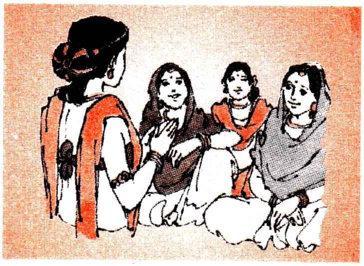
सीता **श्वश्रूः** प्रणमति ।

माता शिशोः **तनुं** प्रक्षालयति ।

सीता कुशलवयोः **तनू** अभ्यञ्जयति ।

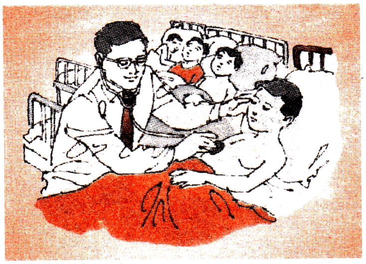

वैद्यः शिशूनां **तनूः** निरीक्षते ।

शिशुः **मातरम्** अनुगच्छति ।

युधिष्ठिरः **मातरौ** नमति ।

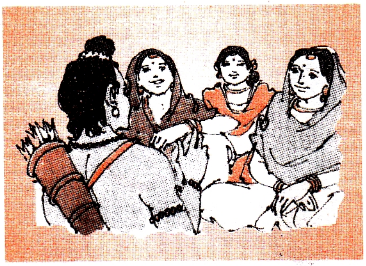

रामः **मातॄः** नमति ।

नपुं.

अर्जुनः मत्स्यस्य **अक्षि** पश्यति ।

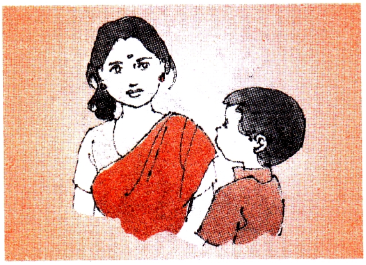

माता शिशुम् **अक्षिणी** दर्शयति ।

हनुमान् रावणस्य **अक्षीणि** पश्यति ।

कपिः **जानु** कण्डूयते ।

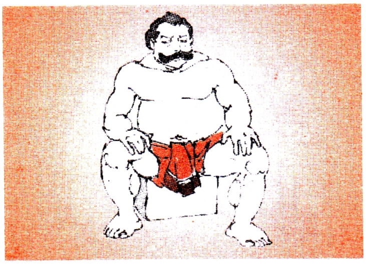

मल्लः **जानुनी** मर्दयति ।

क्रीडकाः वस्त्रावरणेन **जानूनि** रक्षन्ति ।

अजन्तशब्दानां द्वितीयाप्रयोगाः

📖 **अधोलिखितानि वाक्यानि पठत—**

[अधोलिखित वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

पुं.

छात्राः **कपिं** पश्यन्ति।	छात्राः **कपी** पश्यन्ति।	छात्राः **कपीन्** पश्यन्ति।
भक्तः **यतिं** वन्दते।	भक्तः **यती** वन्दते।	भक्तः **यतीन्** वन्दते।
जनाः **गिरिम्** अवलोकन्ते।	जनाः **गिरी** अवलोकन्ते।	जनाः **गिरीन्** अवलोकन्ते।
शिष्यः **गुरुं** नमति।	शिष्यः **गुरू** नमति।	शिष्यः **गुरून्** नमति।
माता **शिशुं** लालयति।	माता **शिशू** लालयति।	माता **शिशून्** लालयति।
अहं **बन्धुम्** आह्वयामि।	अहं **बन्धू** आह्वयामि।	अहं **बन्धून्** आह्वयामि।
वयं **कार्यकर्तारं** सूचयामः।	वयं **कार्यकर्तारौ** सूचयामः।	वयं **कार्यकर्तॄन्** सूचयामः।
संयोजकः **वक्तारम्** उपवेशयति।	संयोजकः **वक्तारौ** उपवेशयति।	संयोजकः **वक्तॄन्** उपवेशयति।
सर्वे **अभिनेतारं** सम्मानयन्ति।	सर्वे **अभिनेतारौ** सम्मानयन्ति।	सर्वे **अभिनेतॄन्** सम्मानयन्ति।

स्त्री.

सा **कलाकृतिं** पश्यति।	सा **कलाकृती** पश्यति।	सा **कलाकृतीः** पश्यति।
सः **धेनुं** प्रेषयति।	सः **धेनू** प्रेषयति।	सः **धेनूः** प्रेषयति।
माता **दुहितरम्** आह्वयति।	माता **दुहितरौ** आह्वयति।	माता **दुहितॄः** आह्वयति।
जनाः **वधूं** पश्यन्ति।	जनाः **वध्वौ** पश्यन्ति।	जनाः **वधूः** पश्यन्ति।

नपुं.

सः **अक्षि** स्पृशति।	सः **अक्षिणी** स्पृशति।	ते **अक्षीणि** स्पृशन्ति।
सः **सक्थि** पश्यति।	सः **सक्थिनी** पश्यति।	ते **सक्थीनि** पश्यन्ति।
सः **जानु** स्पृशति।	सः **जानुनी** स्पृशति।	ते **जानूनि** स्पृशन्ति।

अजन्तशब्दानां द्वितीयारूपाणि

रूपाणि स्मरत—
[रूपों का स्मरण करें। Remember the declension.]

पुं.

इकारान्तः (कपि)	कपिम्	कपी	कपीन्
उकारान्तः (गुरु)	गुरुम्	गुरू	गुरून्
ऋकारान्तः (कर्तृ)	कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तॄन्
ऋकारान्तः (पितृ)	पितरम्	पितरौ	पितॄन्
ओकारान्तः (गो)	गाम्	गावौ	गाः

स्त्री.

इकारान्तः (मति)	मतिम्	मती	मतीः
ईकारान्तः (नदी)	नदीम्	नद्यौ	नदीः
उकारान्तः (तनु)	तनुम्	तनू	तनूः
ऊकारान्तः (वधू)	वधूम्	वध्वौ	वधूः
ऋकारान्तः (स्वसृ)	स्वसारम्	स्वसारौ	स्वसॄः
ऋकारान्तः (मातृ)	मातरम्	मातरौ	मातॄः

नपुं.

इकारान्तः (वारि)	वारि	वारिणी	वारीणि
इकारान्तः (दधि)	दधि	दधिनी	दधीनि
उकारान्तः (मधु)	मधु	मधुनी	मधूनि

अभ्यासः — 36

✍ **प्रथमाबहुवचनान्तं द्वितीयाबहुवचनान्तं च रूपं लिखत—**

[प्रथमा-बहुवचनान्त और द्वितीया-बहुवचनान्त रूप लिखें। Write the plural forms of nominative and accusative.]

			प्र. बहु.	द्विती. बहु.
उदा.	मुनिः	(पुं.)	मुनयः	मुनीन्
	गुरुः	(पुं.)	गुरवः	गुरून्
1.	रविः	(पुं.)	....	....
2.	कविः	(पुं.)	....	....
3.	शिशुः	(पुं.)	....	....
4.	धाता	(पुं.)	....	....
5.	भ्राता	(पुं.)	....	....
6.	मतिः	(स्त्री.)	....	....
7.	श्रुतिः	(स्त्री.)	....	....
8.	मूर्तिः	(स्त्री.)	....	....
9.	कृतिः	(स्त्री.)	....	....
10.	छदिः	(स्त्री.)	....	....
11.	नीतिः	(स्त्री.)	....	....
12.	भक्तिः	(स्त्री.)	....	....
13.	रज्जुः	(स्त्री.)	....	....
14.	हनुः	(स्त्री.)	....	....
15.	धेनुः	(स्त्री.)	....	....
16.	चञ्चुः	(स्त्री.)	....	....
17.	श्वश्रूः	(स्त्री.)	....	....
18.	भ्रूः	(स्त्री.)	....	....
19.	माता	(स्त्री.)	....	....
20.	स्वसा	(स्त्री.)	....	....
21.	वारि	(नपुं.)	....	....
22.	अस्थि	(नपुं.)	....	....
23.	मधु	(नपुं.)	....	....
24.	जानु	(नपुं.)	....	....
25.	अश्रु	(नपुं.)	....	....

हलन्तशब्दानां द्वितीयाप्रयोगाः

अधोलिखितानि वाक्यानि पठत—

[अधोलिखित वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

पुं.

कृष्णः **सुहृदं** सुदामानम् आलिङ्गति।

गोपाः कृष्णबलरामौ **सुहृदौ** नमन्ति।

रामः **सुहृदः** वानरान् बोधयति।

ग्रामीणः **मन्त्रिणं** वदति।

सभाध्यक्षः **मन्त्रिणौ** सम्मानयति।

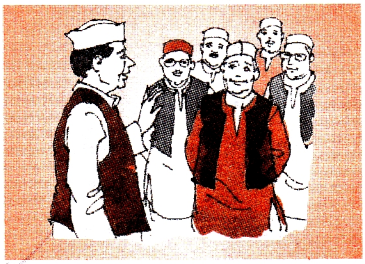

प्रधानमन्त्री **मन्त्रिणः** सम्बोधयति।

दूतः **राजानं** सूचयति।

महाराजः **राजानौ** सन्धिप्रस्तावं लेखयति।

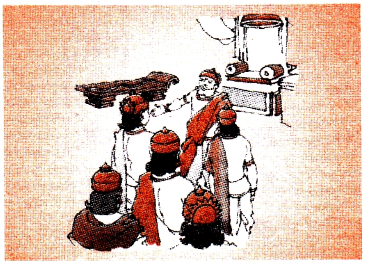

जनकः सीतायाः स्वयंवरे **राज्ञः** अभिनन्दति।

स्त्री.

ऋषिः पवित्रां **सरितम्** अवगाहते ।

भक्तः गङ्गायमुने **सरितौ** अर्चति ।

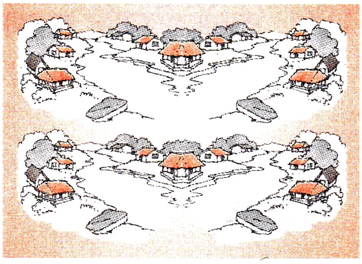

सरितः उभयतः आश्रमाः भवन्ति ।

इन्द्रः **अप्सरसं** प्रेषयति ।

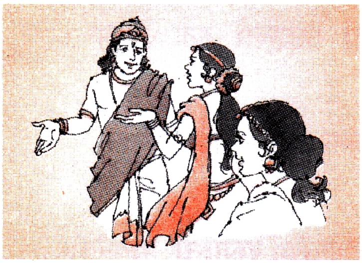

इन्द्रः **अप्सरसौ** अभिनन्दति ।

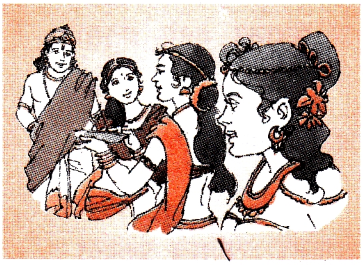

इन्द्रः **अप्सरसः** पश्यति ।

नपुं.

सैनिकः **वर्म** धारयति ।

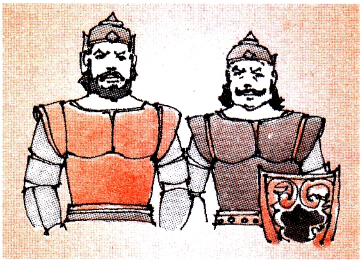

सैनिकौ **वर्मणी** धारयतः ।

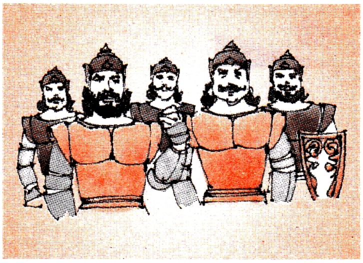

सैनिकाः **वर्माणि** धारयन्ति ।

मल्लः **वपुः** दर्शयति ।

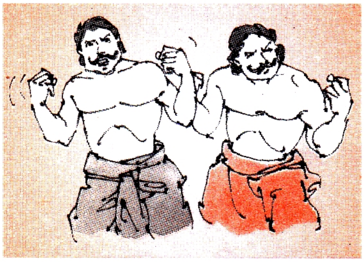

मल्लौ **वपुषी** दर्शयतः ।

मल्लाः **वपूंषि** दर्शयन्ति ।

हलन्तशब्दानां द्वितीयाप्रयोगाः

📖 **अधोलिखितानि वाक्यानि पठत—**

[अधोलिखित वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

पुं.

शिक्षकः **बुद्धिमन्तं** छात्रम् इच्छति। शिक्षकः **बुद्धिमन्तौ** छात्रौ इच्छति। शिक्षकः **बुद्धिमतः** छात्रान् इच्छति।

त्वं **महान्तं** जनम् अनुसर। त्वं **महान्तौ** जनौ अनुसर। त्वं **महतः** जनान् अनुसर।

जनाः **मन्त्रिणं** वदन्ति। जनाः **मन्त्रिणौ** वदन्ति। जनाः **मन्त्रिणः** वदन्ति।

सभासदः **राजानं** पश्यन्ति। सभासदः **राजानौ** पश्यन्ति। सभासदः **राज्ञः** पश्यन्ति।

स्त्री.

जनाः **सरितं** तरन्ति। जनाः **सरितौ** तरन्ति। जनाः **सरितः** तरन्ति।

नपुं.

सः **बृहत्** मन्दिरं निर्माति। सः **बृहती** मन्दिरे निर्माति। सः **बृहन्ति** मन्दिराणि निर्माति।

भवान् **नाम** उच्चारयतु। भवान् **नामनी** उच्चारयतु। भवान् **नामानि** उच्चारयतु।

हलन्तशब्दानां द्वितीयारूपाणि

अधोनिर्दिष्टानि रूपाणि स्मरत—

[अधोलिखित रूपों का स्मरण करें। Remember the following declension.]

पुं.

		एक.	द्वि.	बहु.
जकारान्त	(वणिज्)	वणिजम्	वणिजौ	वणिजः
तकारान्तः	(मरुत्)	मरुतम्	मरुतौ	मरुतः
तकारान्तः	(पचत्)	पचन्तम्	पचन्तौ	पचतः
तकारान्तः	(धीमत्)	धीमन्तम्	धीमन्तौ	धीमतः
तकारान्तः	(महत्)	महान्तम्	महान्तौ	महतः
नकारान्तः	(मन्त्रिन्)	मन्त्रिणम्	मन्त्रिणौ	मन्त्रिणः
नकारान्तः	(आत्मन्)	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
नकारान्तः	(राजन्)	राजानम्	राजानौ	राज्ञः

स्त्री.

तकारान्तः	(सरित्)	सरितम्	सरितौ	सरितः
धकारान्तः	(क्षुध्)	क्षुधम्	क्षुधौ	क्षुधः
षकारान्तः	(प्रावृष्)	प्रावृषम्	प्रावृषौ	प्रावृषः
षकारान्तः	(आशिष्)	आशिषम्	आशिषौ	आशिषः

नपुं.

तकारान्तः	(बृहत्)	बृहत्	बृहती	बृहन्ति
नकारान्तः	(नामन्)	नाम	नामनी	नामानि
षकारान्तः	(वपुष्)	वपुः	वपुषी	वपूंषि
सकारान्तः	(मनस्)	मनः	मनसी	मनांसि

अभ्यासः — 37

✍ **हलन्तशब्दानां द्वितीयान्तानि रूपाणि लिखत—**

[निम्नलिखित हलन्त शब्दों का द्वितीयान्त रूप लिखें। Write the accusative declension of the words ending in consonant.]

			एक.	द्वि.	बहु.
1.	वणिज्	(पुं०)	....	....	....
2.	गोमत्	(पुं०)	....	....	....
3.	भवत्	(पुं०)	....	....	....
4.	धीमत्	(पुं०)	....	....	....
5.	महत्	(पुं०)	....	....	....
6.	मरुत्	(पुं०)	....	....	....
7.	आत्मन्	(पुं०)	....	....	....
8.	गुणिन्	(पुं०)	....	....	....
9.	ज्ञानिन्	(पुं०)	....	....	....
10.	मन्त्रिन्	(पुं०)	....	....	....
11.	विद्वस्	(पुं०)	....	....	....
12.	पुंस्	(पुं०)	....	....	....
13.	वेधस्	(पुं०)	....	....	....
14.	बृहत्	(नपुं०)	....	....	....
15.	नामन्	(नपुं०)	....	....	....
16.	धनुष्	(नपुं०)	....	....	....
17.	वपुष्	(नपुं०)	....	....	....
18.	चक्षुष्	(नपुं०)	....	....	....
19.	हविष्	(नपुं०)	....	....	....
20.	मनस्	(नपुं०)	....	....	....

अभ्यासः — 38

✍ **स्थूलाक्षरैः लिखितानां शब्दानां वचनानुसारं द्वितीयान्त-रूपाणि लिखित्वा वाक्यानि पूरयत—**

[स्थूलाक्षर में लिखित शब्दों के वचनानुसार द्वितीयान्त रूप लिखकर वाक्यों की पूर्ति करें। Complete the sentences with the accusative forms according to the number used in the bold words.]

उदा. **(कविः)** **(रविः)** **(हरिः)**

↓ ↓ ↓

अहं ...कविं... ...रविं... ...हरिं... च आह्वयामि।

(यतिः) **(ऋषिः)** **(मुनिः)**

↓ ↓ ↓

1. अहं .... च वन्दे।

(गुरुः) **(भानुः)** **(बन्धुः)**

↓ ↓ ↓

2. ते .... च नमन्ति।

(कलाकृतिः) **(मूर्तिः)** **(धेनुः)**

↓ ↓ ↓

3. त्वं .... च पश्यसि।

(श्वश्रूः) **(माता)** **(भ्रातरः)**

↓ ↓ ↓ ↓

4. भवान् .... च आह्वयतु।

(मुनिः) **(माता)** **(पिता)** **(धेनवः)**

↓ ↓ ↓ ↓

5. वयं .... च प्रणमामः।

(वारि) **(मधु)** **(रज्जुः)**

↓ ↓ ↓

6. यूयं .... च आनयत।

		(यतिः)	(मूर्तयः)	(बन्धवः)	
		↓	↓	↓	
7.	वयं	....	....	....	च पश्यामः ।
		(कलाकृतयः)	(मूर्तयः)	(रज्जुः)	
		↓	↓	↓	
8.	ते	....	....	....	च क्रीणन्ति ।
		(गुरवः)	(बन्धवः)	(भ्रातरः)	
		↓	↓	↓	
9.	वयं	....	....	....	च अवलोकयामः ।
		(माता)	(भ्रातरः)	(स्वसारः)	
		↓	↓	↓	
10.	अहं	....	....	....	च पोषयामि ।
		(धीमान्)	(बुद्धिमान्)	(शक्तिमान्)	
		↓	↓	↓	
11.	भवन्तः	....	....	....	च सत्कुर्वन्तु ।
		(वणिक्)	(ऋत्विक्)	(भिषक्)	
		↓	↓	↓	
12.	अहं	....	....	....	च सत्करोमि ।
		(अधिकारिणः)	(विज्ञानिनः)	(योगिनौ)	
		↓	↓	↓	
13.	भवन्तः	....	....	....	च सत्कुर्वन्तु ।
		(विद्यार्थी)	(सुहृद्)		
		↓	↓		
14.	भवन्तः	....	....	च प्रेषयन्ति ।	
		(धनवन्तः)	(बुद्धिमन्तः)	(शक्तिमन्तः)	
		↓	↓	↓	
15.	भवन्तः	....	....	....	च सम्मानयन्तु ।

अभ्यासः — 39

✍ **उदाहरणानुसारं वाक्यानि लिखत—**

[उदाहरण के अनुसार वाक्य लिखें। Write the sentences as shown in the example.]

उदा.	गुरुः	तत्र	........**गुरवः**........	सन्ति।	........**गुरून्**........	आह्वयतु।
1.	अधिकारी	तत्र	....	सन्ति।	....	प्रेषयतु।
2.	कार्यकर्ता	तत्र	....	सन्ति।	....	आह्वयतु।
3.	कविः	तत्र	....	सन्ति।	....	पश्यतु।
4.	भिषक्	तत्र	....	सन्ति।	....	वदतु।
5.	धीमान्	तत्र	....	सन्ति।	....	पृच्छतु।
6.	मन्त्री	तत्र	....	सन्ति।	....	निवेदयतु।
7.	वणिक्	तत्र	....	सन्ति।	....	आह्वयतु।
8.	भ्राता	तत्र	....	सन्ति।	....	कथयतु।
9.	स्वसा	तत्र	....	सन्ति।	....	आह्वयतु।
10.	बन्धुः	तत्र	....	सन्ति।	....	नयतु।
11.	योगी	तत्र	....	सन्ति।	....	प्रणमतु।
12.	दुहिता	तत्र	....	सन्ति।	....	आह्वयतु।
13.	वधूः	तत्र	....	सन्ति।	....	आह्वयतु।
14.	वक्ता	तत्र	....	सन्ति।	....	वदतु।
15.	अभिनेता	तत्र	....	सन्ति।	....	पश्यतु।
16.	सुहृद्	तत्र	....	सन्ति।	....	आनयतु।
17.	शिशुः	तत्र	....	सन्ति।	....	नयतु।
18.	ऋत्विक्	तत्र	....	सन्ति।	....	पूजयतु।
19.	बुद्धिमान्	तत्र	....	सन्ति।	....	पृच्छतु।
20.	विद्यार्थी	तत्र	....	सन्ति।	....	पाठयतु।

उभयतः, परितः, धिक्, विना, अधितिष्ठति इत्यादीनां प्रयोगे द्वितीया

एतानि वाक्यानि पठत—

[इन वाक्यों को पढ़ें। Read these sentences.]

विद्यालयम् उभयतः वृक्षाः सन्ति।

नगरीं परितः वाटिकाः सन्ति।

ईश्वरनिन्दकान् धिक्।

संस्कृतं विना भारतीयसंस्कृतेः ज्ञानं न भवति।

राजा **नगरम् अधितिष्ठति**।

रामेश्वरं परितः सागरः अस्ति।

कृष्णम् उभयतः गोपाः सन्ति।

संसद्भवनं परितः राजमार्गाः सन्ति।

नेतारं विना राष्ट्रं समृद्धं न भवति।

छात्रः **गुरुं विना** वेदान् न पठति।

संस्कृतस्य **निन्दकं धिक्**।

राष्ट्रपतिम् उभयतः सैन्यानि भवन्ति।

धनं विना सुखं नास्ति।

विज्ञानं विना राष्ट्रस्य विकासः न सम्भवति।

वैज्ञानिकाः **प्रयोगशालाम् अधितिष्ठन्ति**।

मातरं परितः शिशवः क्रीडन्ति।

गुरु-निन्दकं धिक्।

गुरुम् उभयतः छात्राः पठन्ति।

अध्यक्षः **आसनम् अधितिष्ठति**।

सर्वः **मण्डपम् अधितिष्ठति**।

अवधेयम्

⇨ उभयतः, सर्वतः, अभितः, परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, धिक्, विना उपर्युपरि, अधोऽधः, अध्यधि इत्येतेषां योगे द्वितीया विभक्तिः भवति।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥

⇨ अधिपूर्वकस्य 'स्था'-धातोः प्रयोगे द्वितीया विभक्तिः भवति।
यथा नगरम् अधितिष्ठति।

अभ्यासः — 40

I.

नदी		वृक्षाः
मन्दिरम्		उद्यानानि
नगरम्		वाप्यौ
सज्जनः		दुर्जनाः
पूजकः		भक्ताः
कृष्णः	**उभयतः**	गोपाः
गौः		वत्साः
भूमिः		लोकाः
नदी		तटे
गुरुः		छात्राः
गृहम्		वृक्षौ

II.

दीपः		कीटाः
रामेश्वरम्		सागरः
क्षेत्रम्		जलम्
अहम्		मित्राणि
देशः		सैनिकाः
कथावाचकः	**परितः**	भक्ताः
वधूः		स्त्रियः
धेनुः		घासाः
द्रौपदी		शाटिका
माता		पुत्राः
विद्यालयः		प्राचीराणि

उपरि दत्तयोः मञ्जूषयोः आधारेण यथोदाहरणं वाक्यानि लिखत—

[ऊपर दी गई मञ्जूषाओं के आधार पर उदाहरण के अनुसार वाक्य लिखें। Write the sentneces on the basis of the boxes given above as shown in the example.]

I.		II.	
उदा.	**नदीम् उभयतः** वृक्षाः सन्ति ।	उदा.	**दीपं परितः** कीटाः सन्ति ।
1.	.... ।	1.	.... ।
2.	.... ।	2.	.... ।
3.	.... ।	3.	.... ।
4.	.... ।	4.	.... ।
5.	.... ।	5.	.... ।
6.	.... ।	6.	.... ।
7.	.... ।	7.	.... ।
8.	.... ।	8.	.... ।
9.	.... ।	9.	.... ।
10.	.... ।	10.	.... ।

अभ्यासः — 41

✍ **कोष्ठके दत्तस्य पदस्य साहाय्येन उत्तराणि लिखत—**

[कोष्ठक में प्रदत्त पद की सहायता से उत्तर लिखें। Write the answers with the help of the words given in the brackets.]

उदा. **किं विना** मीनः न जीवति ? (जलम्)

जलं विना मीनः न जीवति। .... ।

1. किं विना प्राणी न जीवति ? (वायुः)

.... ।

2. किं विना मुक्तिः नास्ति। (ज्ञानम्)

.... ।

3. किं विना गृहम् अपूर्णम् अस्ति। (गृहिणी)

.... ।

4. किं विना पाठः कण्ठस्थः न भवति ? (अभ्यासः)

.... ।

5. किं विना भाषायाः शुद्धं ज्ञानं न भवति ? (व्याकरणम्)

.... ।

6. किं विना जीवनं व्यर्थम् अस्ति ? (विद्या)

.... ।

7. किं विना सभा न शोभते ? (वृद्धः)

.... ।

8. किं विना प्रीतिः न भवति ? (सद्व्यवहारः)

.... ।

9. किं विना सफलता नास्ति ? (श्रमः)

.... ।

10. किं विना सुखं नास्ति। (शान्तिः)

.... ।

अभ्यासः — 42

✍ **प्रथमवाक्यस्य आधारेण 'धिक्' शब्दयुक्तं द्वितीयं वाक्यं लिखत—**

[प्रथम वाक्य के आधार पर 'धिक्' शब्द युक्त द्वितीय वाक्य लिखें। Write sentences with the use of '*dhik*' on the basis of the first sentence.]

उदा. ये राजनीतिज्ञाः सेवां न कुर्वन्ति।
तान् **राजनीतिज्ञान् धिक्** ।

1. ये आरक्षकाः चोरं न गृह्णन्ति।
तान् .... ।

2. ये ब्राह्मणाः वेदान् न पठन्ति।
तान् .... ।

3. ये पुत्राः सेवया पितरौ न प्रीणयन्ति।
तान् .... ।

4. ये वैद्याः रोगिणाम् उपचारं न कुर्वन्ति।
तान् .... ।

5. यः कर्मचारी कर्म न करोति।
तम् .... ।

6. कक्षायां ये अध्येतारः न पठन्ति।
तान् .... ।

7. यः विद्यार्थी ब्रह्मचर्यं न पालयति।
तम् .... ।

8. याः भार्याः भर्तारम् न सेवन्ते।
ताः .... ।

9. या माता शिशुं न पाययति।
ताम् .... ।

अभ्यासः — 43

✍ **'तिष्ठति' इत्येतस्य स्थाने 'अधितिष्ठति' इत्येतत् क्रियापदम् उपयुज्य द्वितीयां विभक्तिं संयोज्य वाक्यानि लिखत—**

['तिष्ठति' के स्थान पर 'अधितिष्ठति' क्रियापद लिखकर द्वितीया विभक्ति युक्त वाक्य लिखें। Replace the word '*tiṣṭhati*' with '*adhitiṣṭhati*' and write the sentences using accusative case.]

उदा.	शिवः **हिमालये तिष्ठति**।		शिवः **हिमालयम् अधितिष्ठति** ।
1.	विष्णुः **वैकुण्ठे तिष्ठति**।	1.	.... ।
2.	राजा **सिंहासने तिष्ठति**।	2.	.... ।

3. मम भगिनी **देहल्यां तिष्ठति** । 3. .... ।

4. तस्याः पतिः **गेहे तिष्ठति** । 4. .... ।

5. शकुन्तला **आश्रमे तिष्ठति** । 5. .... ।

6. देवाः **स्वर्गे तिष्ठन्ति** । 6. .... ।

7. ईश्वरः **हृदये तिष्ठति** । 7. .... ।

8. सिंहः **अरण्ये तिष्ठति** । 8. .... ।

9. ग्राहः **जले तिष्ठति** । 9. .... ।

10. पक्षिणः **वृक्षे तिष्ठन्ति** । 10. .... ।

अभ्यासः — 44

वाक्यानि संशोधयत—

[वाक्यों का संशोधन करें। Correct the sentences.]

उदा. गृहस्य परितः उद्यानम् अस्ति । — **गृहं** परितः उद्यानम् अस्ति ।

1. ग्रामस्य उभयतः नद्यौ वहतः । 1. .... ।

2. सभापतिः मञ्चे अधितिष्ठति । 2. .... ।

3. भूमेः उभयतः जलम् अस्ति । 3. .... ।

4. चौरस्य धिक् । 4. .... ।

5. अनुशासनस्य विना विद्यालयः न चलति । 5. .... ।

6. मार्ग उभयतः मित्राणि सन्ति । 6. .... ।

7. सरोवरस्य परितः बकाः सन्ति । 7. .... ।

8. भक्ष्यस्य परितः गृध्राः डयन्ते । 8. .... ।

9. रमेशस्य अर्धं वाक्यं मुखे अधितिष्ठति । 9. .... ।

10. वेदनिन्दकस्य धिक् । 10. .... ।

द्विकर्मकाणि वाक्यानि

अधोनिर्दिष्टानि वाक्यानि पठत—

[अधोनिर्दिष्ट वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

गोपः **गां पयः** दोग्धि।

वृद्धः **माणवकं पन्थानं** पृच्छति।

भिक्षुकः **श्रेष्ठिनं धनं** याचति।

बालकः **अन्धं ग्रामं** नयति।

साधुः **नागरिकान् हितं** वदति।

शिशुः **मातरं भोजनं** पृच्छति।

कविः **सहृदयान् कवितां** श्रावयति।

वाल्मीकिः **सीताम् आश्रमम्** अनयत्।

साधुः **महिलां भाग्यं** ब्रवीति।

गोपाः **कृष्णं वृन्दावनं** पृच्छन्ति।

कर्मचारिणः **श्रमिकान् कार्यं** कथयन्ति।

पिता **पुत्रं विद्यालयं** नयति।

अध्यापकाः **छात्रान् पाठं** पृच्छन्ति।

मुनिः **दुष्टान् विनयम्** अयाचत्।

दुहितरः **अजां पयः** अदुहन्।

गोपालः **गां ग्रामं** हरति।

भृत्यः **द्रव्यं विपणीं** वहति।

भक्ताः जगन्नाथस्य **रथं गुण्डिचा-मन्दिरं** कर्षन्ति।

विवरणम्

☞ एते प्रयोगाः द्विकर्मकाः सन्ति। एकं मुख्यं कर्म, अपरं च गौणं कर्म भवति। यथा— प्रथमोदाहरणे 'पयः' मुख्यं कर्म, 'गाम्' इति गौणं कर्म। एवम् एव द्वितीयोदाहरणे 'पन्थानं' मुख्यं कर्म, 'माणवकं' च गौणं कर्म वर्तते। तृतीयोदाहरणे 'धनं' मुख्यं कर्म 'श्रेष्ठिनम्' इति गौणं कर्म। एवम् एव अन्यत्रापि क्रियया यस्य साक्षात् संबन्धः तत् मुख्यं कर्म बोध्यम्।

☞ ये प्रयोग द्विकर्मक हैं। एक मुख्य कर्म और दूसरा गौण। जैसे प्रथम उदाहरण में 'पयः' मुख्यकर्म है और 'गाम्' गौण। इसी प्रकार द्वितीय उदाहरण में 'पन्थानं' मुख्य कर्म है और 'माणवकं' गोण कर्म। तृतीय उदाहरण में 'धनं' मुख्य कर्म है और 'श्रेष्ठिनम्' गौण कर्म। इसी तरह अन्यत्र भी जिसका क्रिया से साक्षात् संबन्ध है, उसे मुख्य कर्म समझना चाहिए।

☞ These are the uses having two objects (*karma*). One of them is main *karma* and the other is subordinate. For example in the first example '*Payaḥ*' is main *Karma* whereas the word *gām* is subordinate. Similarly in the second example panthānam is main *karma* and *māṇavakam* is subordinate. In the thrid example '*dhanam*' is main *karma* wheras *śreṣṭhinam* is subordinate one. The other cases may be also considered this way.

अभ्यासः — 45

अधोनिर्दिष्टं वाक्यद्वयं योजयित्वा एकं वाक्यं लिखत—

[अधोनिर्दिष्ट दोनों वाक्यों को जोड़कर एक वाक्य लिखें। Make one sentence by joining the two sentences given below.]

उदा. अध्यापकः **छात्रं** पृच्छति। अध्यापकः **प्रश्नं** पृच्छति।

अध्यापकः **छात्रं प्रश्नं** पृच्छति .... ।

1. गोपः **गां** दोग्धि। गोपः **पयः** दोग्धि।

.... ।

2. बालकः **गुरुम्** अपृच्छत्। बालकः **गृहकार्यम्** अपृच्छत्।

.... ।

3. साधुः **बालकं** वदति। साधुः **धर्मं** वदति।

.... ।

4. वृद्धः **जनान्** कथयति। वृद्धः **कथां** कथयति।

.... ।

5. याचकः **धनिकं** याचति। याचकः **धनं** याचति।

.... ।

6. यात्रापत्रनिरीक्षकः **यात्रिणः** पृच्छति। यात्रापत्रनिरीक्षकः **यात्रापत्रं** पृच्छति।

.... ।

7. गुरुः **छात्रं** बोधयति। गुरुः **पाठं** बोधयति।

.... ।

8. रमेशः **मित्रं** कथयति। रमेशः **यात्रावृत्तान्तं** कथयति।

.... ।

9. गोपालः **अविनीतं** याचति। गोपालः **विनयं** याचति।

.... ।

10. वाल्मीकिः **लवकुशौ** अकथयत्। वाल्मीकिः **रामायणम्** अकथयत्।

.... ।

अभ्यासः — 46

✍ **कोष्ठकेषु प्रदत्तान् शब्दान् आश्रित्य यथोदाहरणं वाक्यानि रचयत—**

[कोष्ठक में प्रदत्त शब्दों का प्रयोग कर उदाहरण के अनुसार वाक्यों की रचना करें। Make sentences with the help of words given in the bracket as shown in the example.]

उदा.	अध्यापकः	(छात्रः ,	प्रश्नः)	पृच्छति ।
	अध्यापकः	**छात्रं**	**प्रश्नं**	पृच्छति ।
1.	बालकः	(वृद्धः ,	उद्यानम्)	नयति ।
	....	....	....	.... ।
2.	रामः	(हनुमान् ,	मार्गः)	अपृच्छत् ।
	....	....	....	.... ।
3.	माता	(पुत्री ,	कार्यम्)	वदति ।
	....	....	....	.... ।
4.	वाल्मीकिः	(नारदः ,	हितः)	उपादिशत् ।
	....	....	....	.... ।
5.	श्रीकृष्णः	(अर्जुनः ,	गीता)	अवोचत् ।
	....	....	....	.... ।
6.	दशरथः	(कैकेयी ,	सङ्ग्रामः)	अनयत् ।
	....	....	....	.... ।
7.	दिलीपः	(नन्दिनी ,	आश्रमः)	अनयत् ।
	....	....	....	.... ।
8.	ज्येष्ठः	(कनिष्ठः ,	प्रश्नः)	पृच्छति ।
	....	....	....	.... ।

9.	त्वम्	(मित्रम् ,	वृत्तान्तः)	पृच्छ ।
	....	....	....	.... ।
10.	त्वम्	(पिता ,	व्यथा)	वद ।
	....	....	....	.... ।
11.	गोपाः	(गावः ,	पयः)	दुहन्तु ।
	....	....	....	.... ।
12.	विश्वामित्रः	(हरिश्चन्द्रः ,	राज्यम्)	अयाचत् ।
	....	....	....	.... ।
13.	निर्धनाः	(कृपणः ,	धनम्)	न याचन्तु ।
	....	....	....	.... ।
14.	सः	(सभासद्,	प्रतिवेदनम्)	अकथयत् ।
	....	....	....	.... ।
15.	पितामहः	(पौत्रः ,	कथा)	कथयति ।
	....	....	....	.... ।
16.	रामः	(सीता ,	वनम्)	अनयत् ।
	....	....	....	.... ।
17.	छात्रः	(धनिकम् ,	वृत्तिः)	अयाचत् ।
	....	....	....	.... ।
18.	पत्नी	(पतिः ,	वृतान्तः)	पृच्छति ।
	....	....	....	.... ।
19.	दयानन्दः	(शिष्यः ,	वेदाः)	अपाठयत् ।
	....	....	....	.... ।

द्वितीया विभक्तिः

विश्व-पुस्तक-प्रदर्शनी

विद्यां विना मनुष्यः पशुसदृशः भवति। विद्याभ्यासाय पुस्तकानां महती आवश्यकता वर्तते। विश्वस्य प्रायः सर्वासु भाषासु पुस्तकानि लिखितानि सन्ति। बह्वीभिः भाषाभिः निबद्धानि बहूनां देशानां पुस्तकानि एकत्र द्रष्टुं क्रेतुं च प्रतिवर्षं नवदेहल्यां विश्वपुस्तक-प्रदर्शनी आयोजिता भवति।

अहं गतमासे **नवदिल्लीं** गतवान्। मम शिक्षिका माता च तत्र गतवत्यौ। वयं तत्र **विश्व-पुस्तक-प्रदर्शनीं** द्रष्टुं गतवन्तः। अहं तां **महानगरीं** प्रथमवारं गतवान् आसम्। न केवलं भारतात् अपि तु विश्वस्य नैकेभ्यः देशेभ्यः जनाः **इमां पुस्तक-प्रदर्शनीं** द्रष्टुम् आगतवन्तः। ते **पुस्तक-विक्रेतॄन्** परितः समवेताः सन्तः भारतीय-भाषाभिः वैदेशिक-भाषाभिश्च रचितानि पुस्तकानि क्रीणन्ति स्म। तत्र द्वौ संस्कृत-पुस्तक-विक्रेतारौ आस्ताम्। **तौ** निकषा अपि बहवः जनाः आसन्। अहम् अपि तत्र गन्तुं **शिक्षिकां मातरं** च उक्तवान्। मम शिक्षयित्री **एकाम् अष्टाध्यायीं** क्रीतवती। तत्र स्थापितयोः अन्ययोः द्वयोः पुस्तकयोः **बृहतीम् आकृतिं** दृष्ट्वा तद्-विषये **पुस्तक-विक्रेतारम्** अहम् अपृच्छम्। तयोः पुस्तकयोः **नाम** अपि ज्ञातुम् इष्टवान्।

''श्रीमद्भागवतम् अत्र भागद्वये अस्ति'' इति पुस्तकविक्रेता **माम्** उक्तवान्। अहं **श्रीमद्भागवतं** क्रेतुं **मातरं** प्रेरितवान्, माता **तं ग्रन्थं** क्रीतवती। मम शिक्षिका **गङ्गावतरणचम्पूम्** अपि क्रीतवती।

संस्कृत-पुस्तकापणस्य पार्श्वे हिन्दी-पुस्तकापणः आसीत्। तस्य पार्श्वे च आङ्ग्ल-पुस्तकापणः। **तौ आपणौ** परितः महान् जन-सम्मर्दः आसीत्। तत्र मम शिक्षिका माम् उपदिष्टवती 'जनाः **हिन्दीम् आङ्ग्लं** च प्रकामं वदन्तु। तयोः **पुस्तकानि** अपि पठन्तु। परन्तु अस्माकं **मूलभाषां संस्कृतं भारतीयां संस्कृतिं** च न विस्मरन्तु'। '**संस्कृतं संस्कृतिं** च **निन्दतः जनान्** धिक्' इति सा **संस्कृतविरोधिनः जनान्** भर्त्सितवती अपि। ततः वयं हिन्दी-पुस्तकापणं गतवन्तः। अहं **रामायणीं कथाम्** आधृत्य तुलसीदासेन **विरचितं रामचरितमानसं** क्रेतुम् ऐच्छम्। परन्तु तत् पुस्तकं तत्र नासीत्। अतः प्रेमचन्दस्य **द्वौ उपन्यासौ** क्रीत्वा वयम् **आङ्ग्ल-पुस्तकापणं** गतवन्तः। मम माता भगिन्याः कृते **त्रीणि आङ्ग्ल-पुस्तकानि** क्रीतवती। **पुस्तकप्रदर्शनीम्** उभयतः विपणी आस्ताम्। वयम् **उभे** अपि **विपणी** गत्वा ततः **विविध-वस्तूनि** च क्रीत्वा **अतिथिगृहं** प्रत्यागतवन्तः।

◆◆◆

अभ्यासः — 47

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं लिखत–**

[अधोलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखें। Write the answers of the following questions.]

(i) गतमासे बालकः कुत्र गतवान् ?

.... ।

(ii) शिक्षिका किं किं क्रीतवती ?

.... ।

(iii) बालकः श्रीमद्भागवतं क्रेतुं कां प्रेरितवान् ?

.... ।

(iv) कौ परितः जनसम्मर्दः आसीत् ?

.... ।

(v) शिक्षिका कान् 'धिक्' इति उक्तवती ?

.... ।

(vi) बालकः किं क्रेतुम् ऐच्छत् ?

.... ।

(vii) ते किं क्रीत्वा आङ्ग्लपुस्तकापणं गतवन्तौ ?

.... ।

(viii) माता भगिन्याः कृते किं क्रीतवती ?

.... ।

(ix) ते कुत्र गत्वा विविधवस्तूनि क्रीतवन्तः ?

.... ।

(x) ते किं क्रीत्वा अतिथिगृहं प्रत्यागतवन्तः ?

.... ।

2. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानं पूरयत—

[उदाहरण के अनुसार रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks as shown in the example.]

उदा.	छात्रः	**विद्यालयं**	गच्छति।	(विद्यालय - एक.)
(i)	कार्यदर्शी	....	प्रोत्साहयति।	(कार्यकर्तृ - बहु.)
(ii)	माता	....	शिशुं दर्शयति।	(पक्षिन् - बहु.)
(iii)	शिक्षकः	....	उत्तरं बोधयति।	(अध्येतृ - बहु.)
(iv)	पार्थः	....	विना विद्यालयं न गच्छति।	(स्वसृ - एक.)
(v)	नेतारः	....	विना निर्वाचनक्षेत्रं न गच्छन्ति।	(सुहृत् - बहु.)
(vi)	....	परितः पिपीलिकाः सन्ति।		(शर्करा - एक.)
(vii)	....	परितः भक्ताः सन्ति।		(मन्दिर - एक.)
(viii)	....	धिक्।		(भ्रष्टाधिकारिन् - बहु.)
(ix)	....	धिक्।		(देशनिन्दक - एक.)
(x)	....	उभयतः नेत्रे स्तः।		(नासिका - बहु.)
(xi)	....	उभयतः रोगिणः सन्ति।		(भिषक् - एक.)
(xii)	राष्ट्रपतिः	....	अधितिष्ठति।	(स्वभवन - एक.)
(xiii)	कच्छपः	....	अधितिष्ठति।	(जल - एक.)
(xiv)	रावणः	....	वरं याचते।	(महेश्वर - एक.)

3. अधोलिखितानां शब्दानां द्वितीयाविभक्तौ त्रिषु वचनेषु रूपाणि लिखत—

[अधोलिखित शब्दों की द्वितीया विभक्ति के तीनों वचनों में रूप लिखें। Write the accusative forms of the following words in all the three numbers.]

		एक.	**द्वि.**	**बहु.**
(i)	दुहिता	....	....	....
(ii)	मन्त्री	....	....	....
(iii)	योगी	....	....	....
(iv)	वधूः	....	....	....
(v)	वक्ता	....	....	....

(vi)	शिशुः	....	....	....
(vii)	ऋत्विक्	....	....	....
(viii)	विद्यार्थी	....	....	....
(ix)	कविः	....	....	....
(x)	जानु	....	....	....
(xi)	स्वसा	....	....	....
(xii)	वणिक्	....	....	....
(xiii)	भ्राता	....	....	....
(xiv)	बन्धुः	....	....	....
(xv)	अधिकारी	....	....	....

4. अन्त्यवर्णं वचनं च निर्दिशत—

[अन्त्यवर्ण और वचन का निर्देश करें। Point out the end-letter as well as the number.]

		अन्तनिर्देशः	वचनम्
उदा.	शिरसी	सकारान्तः	द्विवचनम्
(i)	कुक्षिम्	....	....
(ii)	कटीः	....	....
(iii)	नामनी	....	....
(iv)	अक्षि	....	....
(v)	भित्तयः	....	....
(vi)	कर्तारः	....	....
(vii)	गुरुः	....	....
(viii)	मातरौ	....	....
(ix)	मन्त्री	....	....

5. **उदाहरणानुसारं कर्मस्थाने निर्दिष्टानि प्रथमान्तपदानि द्वितीयान्तानि विधाय वाक्यानि रचयत—**

[उदाहरण के अनुसार कर्म के स्थानपर निर्दिष्ट प्रथमान्त पदों में द्वितीया करके वाक्य बनाएँ। Convert the nominative case-endings to the accusative and make sentences as shown in the examples.]

	कर्ता	कर्म	क्रिया
	सः	**भूमिः**	खनति
(i)		दधि	मथ्नाति
(ii)		मधु	लेढि
(iii)		सूक्तयः	चिनोति
(iv)		ग्रन्थिः	उद्घाटयति
(v)		धनुः	भञ्जयति
(vi)		संन्यासिनः	भोजयति
(vii)		भ्रमिः	भ्रामयति
(viii)		विद्यार्थिनौ	बोधयति
(ix)		स्वसा	पश्यति
(x)		विक्रेतारः	आह्वयति
(xi)		वस्तुनी	क्रीणाति
(xii)		जानु	कण्डूयते
(xiii)		अस्थि	योजयति
(xiv)		कशेरुः	परीक्षते

उदा. सः **भूमिं** खनति।

(i) .... ।

(ii) .... ।

(iii) .... ।

(iv) .... ।

(v) .... ।

(vi) .... ।

(vii) .... ।

(viii) .... ।

(ix) .... ।

(x) .... ।

(xi) .... ।

(xii) .... ।

(xiii) .... ।

(xiv) .... ।

सुभाषितेषु द्वितीयाप्रयोगाः

सुभाषितानि

विना वेदं विना गीतां विना रामायणीं कथाम् ।
विना कविं कालिदासं भारतं भारतं नहि ॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सः प्राप्नोति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

रङ्कं करोति राजानं राजानं रङ्कमेव च ।
धनिनं निर्धनं चैव निर्धनं धनिनं विधिः ॥

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः
दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः ।
कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः
कं स्त्रीकृता न विषयाः परिपीडयन्ति ॥

◆◆◆

कथायां द्वितीयाप्रयोगाः

मित्रसम्प्राप्तिः

दाक्षिणात्ये जनपदे काञ्ची नाम नगरी आसीत्। काञ्चीं नगरीं निकषा एकः न्यग्रोधतरुः आसीत्। लघुपतनकः नाम वायसः तं तरुम् अधितिष्ठति स्म। सः एकदा तरुं निकषा कञ्चन दुरात्मानं व्याधम् अपश्यत्। तं दृष्ट्वा सः अचिन्तयत्– "धिक् एतं पापात्मानं यः प्राणिनः हन्ति। किञ्च किम् एतेन निन्दावचनेन। इदानीं वटवासिनः पक्षिणः बोधयामि, अन्यथा एषः व्याधः तान् ग्रहीष्यति"। ततः सः सर्वान् वटवासिनः पक्षिणः अबोधयत्– "भोः पक्षिणः ! दुर्मनसं व्याधं पश्यत, एषः हस्ते तण्डुलान् जालं च गृहीत्वा आगच्छति। जालं प्रसार्य तण्डुलान् विकिरिष्यति। तण्डुलान् खादितुं मा गच्छत, अन्यथा सः भवतः सर्वान् जालेन बद्ध्वा नेष्यति"।

तावता व्याधः तत्र आगच्छत्। तं प्रदेशं दृष्ट्वा सः अचिन्तयत्– "समीचीनं स्थानम् एतत्। एषः न्यग्रोधः वृक्षः। एतं तरुम् उभयतः जलम् अस्ति। तरुम् उपर्युपरि पक्षिणः उड्डयन्ते। ते कदाचित् जलं पातुं तरुम् अधिष्ठातुं वा अत्र आगमिष्यन्ति। तण्डुलान् दृष्ट्वा जाले पतिष्यन्ति। अतः तरुम् अभितः जालं प्रसारयामि"। एवं विचिन्त्य सः जालं प्रसारितवान् तण्डुलान् च विकीर्णवान्। अनन्तरं तरुं समया शान्तः अतिष्ठत्। ते पक्षिणः अपि लघुपतनकस्य वाचं स्मृत्वा तान् तण्डुलान् न अस्पृशन्।

अत्रान्तरे लघुपतनकः नगरीम् उपर्युपरि कपोतसमूहम् अपश्यत्। चित्रग्रीवः नाम कपोतराजः बहुभिः कपोतैः सह तं तरुप्रदेशम् आगच्छत्। सर्वे कपोताः तरुं परितः तण्डुलान् अपश्यन्। यद्यपि लघुपतनकः तान् पक्षिणः न्यवारयत् तथापि क्षुधं शमयितुं कपोताः तान् तण्डुलान् खादितुं तत्र अपतन्। एवं च ते सर्वे जाले बद्धाः अभवन्।

क्रमशः .....